

घटक १
चांदण्यात भिजायचं राहून जाऊ नये, म्हणून!
(लेख क्र. १ ते १०) (आशयसूत्रे व वाङ्मयीन विशेष)

१.१ उद्दिष्टे -

या घटकाचे अध्ययन केल्यानंतर विद्यार्थ्यांना,

१. ललितगद्य या वाङ्मयप्रकाराचे स्वरूप लक्षात येईल.
२. ललितगद्य आणि इतर वाङ्मयप्रकार यामधील फरक सांगता येईल
३. आ. ह. साळुंखे यांच्या लेखन प्रेरणा, विचारविश्व, जीवननिष्ठा व लेखनशैली यांचे आकलन होईल
४. लेखांमधील आशयसूत्रे व भाषिक विशेष सांगता येतील.

१.२ प्रास्ताविक

विद्यार्थी मित्रहो!

डॉ. आ. ह. साळुंखे हे धर्म, समाज, भाषा, साहित्य, तत्त्वज्ञान, इतिहास वगैरे ज्ञानशाखांचे एक अत्यंत महत्वाचे अभ्यासक आहेत. त्यांनी संशोधनपर वैचारिक स्वरूपाचे विपुल लेखन केले असून कविता, ललितगद्य या वाङ्मय प्रकारामध्येही सकस लेखन केले आहे. 'चांदण्यात भिजायचं राहून जाऊ नये, म्हणून!' हे त्यांचे एक महत्वाचे पुस्तक असून त्यांमधून जीवन उत्कटतेने जगण्याचे, जीवनाचा निरामय आनंद घेण्याचे अनेकविध पैलू लालित्यमय शैलीत चित्रित केले आहेत. जीवनाचा खरा अर्थ उलगडणाऱ्या या पुस्तकातील आशय आपण प्रस्तुत घटकामध्ये समजून घेणार आहोत. या अनुषंगाने ललितगद्य या वाङ्मय प्रकाराची संकल्पना व स्वरूपही जाणून घेणार आहोत.

१.३ विषय विवेचन

प्रारंभी आपण ललितगद्य या वाङ्मय प्रकाराचा परिचय करून घेऊ -

१.३.१ ललितगद्य : संकल्पना व स्वरूप

ललितगद्य हा एक व्यापक लेखन प्रकार आहे. लघुनिबंध, गुजगोष्ट, ललितनिबंध, ललितलेख, व्यक्तिचित्र, आठवणी, प्रवासवर्णन अशा अनेक वाङ्मय प्रकारांचा समावेश 'ललितगद्य' या संज्ञेमध्ये होतो. लेखकाच्या आत्मनिष्ठ अनुभवांना केंद्रवर्ती ठेवून होणाऱ्या गद्य-लेखनाच्या विविध लवचिक घाटांच्या, एकाच कुळातील लेखनप्रकारांना 'ललितगद्य' ही संज्ञा आता रूढ झाली आहे. आत्मपरता, अनौपचारिकता हे त्याचे विशेष असले तरी चिंतनशीलतेचे आणि वैचारिकतेचे त्यास वावडे नाही. ललित-गद्यात्मक लेखन एखाद्या विषयावर केले असते, असे म्हणण्यापेक्षा ते एखाद्या अनुभवाच्या निमित्ताने झालेले असते, असे

म्हणणेच अधिक बरोबर आहे. एखादा प्रवासानुभव, निसर्गानुभव, वाचनानुभव, एखाद्या कलाकृतीचा अनुभव, एखाद्या स्थळाचे वा व्यक्तीचे दर्शन, एखादा भावानुभव वा विचारानुभव यांचे निमित्त या लेखनाला पुरते. त्या अनुभवाचे दर्शन घडवावे, तो अनुभव आस्वाद्य बनवावा, त्याचे संवेदना, भावना, विचार यांच्याशी संबंध असणारे विविध प्रकारचे सौंदर्य न्याहाळावे, तदनुरोधाने स्वैर चिंतन करावे, या उर्मीतून हे लेखन होते. हे सर्व करताना चिंतनाबरोबर वैचारिकताही येऊ शकते. परंतु ही वैचारिकता लालित्याला मारक ठरणार नाही, असे या लेखनाचे स्वरूप असते. वाचकाला एकाच वेळी काव्यात्मकता व वैचारिकता यांचा एकात्म प्रत्यय यावा अशा स्वरूपाचा याचा घाट असतो. ललित गद्यात्मक लेखन आत्मपर असल्याने त्यामध्ये 'मी', अवतरणे अपरिहार्य ठरते. जेथे 'मी' पेक्षा तो ज्या संवेदानुभवाच्या, भावानुभवाच्या वा विचारानुभवाच्या निमित्ताने बोलत असतो, त्याला अधिक अर्थपूर्णत्व प्राप्त होत जाते, तेथे 'मी' त्याचे निवेदन करित असूनही निमित्तमात्र ठरतो.

मराठीमध्ये ना.सी. फडके, वि.स. खांडेकर, अनंत काणेकर, गो. वि. (विंदा) करंदीकर, दुर्गा भागवत, माधव आचवल, इरावती कर्वे, श्रीनिवास कुलकर्णी इत्यादींची एक सकस ललितगद्य लेखन करणारी परंपरा आढळते. विचार, भावना आणि संवेदना यांच्या विविध अनुभूतीचे सौंदर्य मराठी ललित गद्यामधून प्रकट होत आहे.

१.३.२ डॉ. आ. ह. साळुंखे – जडणघडण आणि साहित्य

आ. ह. साळुंखे (आण्णा हरी साळुंखे) यांचा जन्म १ जून १९४३ रोजी सांगली जिल्ह्यातील खाडेवाडी (सध्याचे शिवाजीनगरी, ता. तासगाव) येथे झाला. त्यांच्या आई अंजुबाई व वडील हरी हे शेतकरी होते. शेतशिवारातील निसर्ग, पिके, फळे, फुले, प्राणी, पक्षी, वनस्पती वगैरेंमुळे त्यांच्या ठायी संवेदनशील सौंदर्यदृष्टी निर्माण झाली. त्यांचे चौथीपर्यंतचे शिक्षण गावातील शाळेत झाले. तासगाव हायस्कूलमध्ये ते मॅट्रिक झाले. हायस्कूलच्या शिक्षणासाठी घरापासून शाळेपर्यंतचे आठ कि. मी. अंतर रोज पायी चालत जात असत. सांगलीच्या विलिंग्डन महाविद्यालयामधून १९६५ साली ते संस्कृतमधून बी.ए. झाले. या परीक्षेत ते शिवाजी विद्यापीठात प्रथम आले होते. १९६७ साली त्यांनी मराठी विषयातून पदव्युत्तर पदवी संपादन केली. १९७१ साली त्यांनी संस्कृतमधून पदव्युत्तर पदवी प्रथम श्रेणीत प्रथम क्रमांकाने प्राप्त केली. त्यानंतर त्यांनी सातारच्या लालबहादूर शास्त्री महाविद्यालयामध्ये संस्कृतचे प्राध्यापक म्हणून दीर्घकाळ (१९७१-१९७४, १९७५-२००३) अध्यापन केले. शिवाजी विद्यापीठाच्या संस्कृत अभ्यास मंडळचे अध्यक्ष, मानव्यविद्याशाखेचे अधिष्ठाता म्हणूनही त्यांनी काम केले. 'चार्वाक दर्शनाचा चिकित्सक अभ्यास' या विषयावर संशोधन करून त्यांनी शिवाजी विद्यापीठाची पीएच.डी. पदवी (१९८७) संपादन केली. चार्वाक दर्शनाचा त्यांच्यावर मोठा प्रभाव पडला. या संदर्भात ते म्हणतात "आधुनिक काळामध्ये विज्ञाननिष्ठा, समता, वर्णव्यवस्थेला विरोध, स्त्री-पुरुष समानता अशा प्रकारची जी मूल्ये आहेत, ती मूल्ये एकेकाळी भारतामध्ये मांडणारे विचारवंत होऊन गेले आहेत. आपल्या मातीमधले ते आहेत. तेव्हा त्यांना समजून घेणे खूप महत्त्वाचे आहे. त्यांचा वारसा समजण्याचा दृष्टीने मी चार्वाकाकडे आकर्षित झालो."

डॉ. आ. ह. साळुंखे याचा धर्मशास्त्र, तत्वज्ञान, इतिहास, भाषाशास्त्र, साहित्य, पुरातत्व, समाजशास्त्र, व्युत्पत्तीशास्त्र, व्याकरण, तर्कशास्त्र, संस्कृती अशा अनेकविध विषयांचा आंतरविद्याशाखीय सखोल अभ्यासक व्यासंग आहे. मराठी, संस्कृत, इंग्रजी, हिंदी, पाली, अर्धमागधी अशा भाषांवर त्यांचे प्रभुत्व असून या भाषांमधील साहित्य व ज्ञानव्यवहाराचे चिकित्सक अध्ययन व विश्लेषण त्यांनी केले आहे. सांस्कृतिक अभ्यासपद्धती, समाजशास्त्रीय अभ्यासपद्धती, मार्क्सवादी अभ्यासपद्धती, फुले-आंबेडकरी सत्यान्वेषी प्रणाली, आंतरविद्याशाखीय अभ्यासप्रणाली इत्यादींचा आविष्कार त्यांच्या लेखनातून होतो. भारताच्या सामाजिक-सांस्कृतिक इतिहासाची पुनर्मांडणी त्यांनी केली. त्यांच्या लेखनामध्ये संशोधन व तार्किक विश्लेषणाचे पद्धतिशास्त्र काटेकोरपणे आढळते. डॉ. साळुंखे यांच्या लेखनाची पद्धती, विश्लेषण तंत्र, तार्किकता, युक्तिवाद, भाषा, शैली हा एक स्वतंत्र अभ्यासविषय आहे.

डॉ. आ. ह. साळुंखे यांची साठहून अधिक पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. 'हिंदू संस्कृती आणि स्त्री', 'धर्म की धर्मापलीकडे', 'आस्तिकशिरोमणी चार्वाक', 'मनुस्मृतीच्या समर्थकांची संस्कृती', 'विद्रोही तुकाराम', 'वैदिक धर्मसूत्रे आणि बहुजनांची गुलामगिरी', 'तुळशीचे लग्न: एक समीक्षा', 'तुझ्यासह आणि तुझ्याविना', 'सर्वोत्तम भूमिपुत्र: गोतम बुद्ध', 'बळीवंश', 'आता आमच्या धडावर आमचेच डोके असेल', 'गुलामांचा आणि गुलाम करणाऱ्यांचा धर्म एक नसतो' इत्यादी त्यांची काही महत्त्वाची पुस्तके आहेत. त्यांच्या लेखनातून बहुजन समाजाचा दडपलेला, उपेक्षिलेला, प्रक्षिप्त केलेला इतिहास, भारतीय संस्कृतीतील परिवर्तनवादी व प्रतिगामी विचारधारांमधील द्वंद्व तसेच शोषित, वंचितांच्या मानवी अधिकारांचा पुरस्कार आढळतो.

१.३.३ लेखनाची भूमिका

डॉ. आ. ह. साळुंखे यांनी महाविद्यालयीन विद्यार्थिदशेत काव्यलेखन केले होते. प्रारंभी त्यांचा ललित लेखनाकडे कल होता. परंतु पुढे, चार्वाक अभ्यासानंतर ते वैचारिक लेखनाकडे वळले. या संदर्भात ते म्हणतात, "बहुजन समाजातील मोजके लोकच संस्कृतच्या व्यासंगाकडे वळतात. अशा स्थितीत संस्कृत साहित्य वाचल्यानंतर आपल्याला आपल्या समाजव्यवस्थेविषयी जे कळले आहे, ते समाजापर्यंत पोहचवणे ही आपली जबाबदारी आहे, या विचाराने माझ्या मनात घर केले आणि याचा परिणाम म्हणून आपल्या आयुष्यात वैचारिक लेखनाला प्राधान्य द्यायचे असा निर्णय घेतला."

१.३.४ 'चांदण्यात भिजायचं राहून जाऊ नये, म्हणून!' चे स्वरूप

डॉ. आ. ह. साळुंखे यांचे 'चांदण्यात भिजायचं राहून जाऊ नये, म्हणून!' हे ललित गद्य पुस्तक २००२ साली प्रकाशित झाले. तत्पूर्वी यामधील काही लेख सोलापूरच्या 'दै. संचार' मध्ये डॉ. साळुंखे यांनी लिहिले होते. या पुस्तकाची पहिली आवृत्ती ऋतुश्री प्रकाशनाने प्रकाशित केली होती. त्यानंतरची सर्व पुनर्मुद्रणे लोकायत प्रकाशन, सातारा यांनी प्रकाशित केली आहेत.

या पुस्तकामध्ये २९ लेख आहेत. डॉ. साळुंखे यांनी त्यांचे छोटेमोठे अनुभव चिंतनशील व लालित्यमय शैलीत इथे मांडले आहेत. 'माणसाने आपल्या अंतःशक्ती शक्य तितक्या फुलवाव्या आणि इतरांना त्यांच्या तशा प्रकारच्या शक्ती फुलवण्यासाठी साहाय्य करावं, हा या पुस्तकाचा मुख्य गाभा आहे. या पुस्तकाविषयी

‘मनोगता’मध्ये डॉ. साळुंखे लिहितात, “जीवनाच्या वाटचालीत अनेकदा आपण कमी महत्वाच्या गोष्टीमागं धावता धावता जीवन जगण्याचा खराखुरा आनंद मिळवायचं विसरून जातो. मी स्वतःही याला अपवाद नाही. पण आमच्या चुका आमच्या पुढच्या पिढ्यांनी करू नयेत, म्हणून या पुस्तकाचा खटाटोप केला आहे. मी यापूर्वी विद्रोही संकल्पना वारंवार मांडली आहे. या संकल्पनेत एकीकडं अनिष्ट, अहितकारक अशा गोष्टींचा नकार जरूर आहे, पण त्याबरोबरच दुसरीकडं निकोप आनंदानं ओसंडणाऱ्या, ताज्या प्रसन्न गोष्टींची नवनिर्मितीही आहे. विद्रोहाचा गाभा केवळ नकाराचा नाही, अनिष्टाच्या नकारातून फुलणाऱ्या सर्जनाचाही आहे. म्हणूनच, अन्याय, शोषण यांच्या विरोधात उठाव करताना नवनिर्मितीच्या प्रसन्न चांदण्यात भिजायलाही आपण विसरू नये, असं मला वाटतंय.” यावरून त्यांची लेखनप्रेरणा स्पष्ट होते.

१.३.५ लेखांचा आशय

पहिल्या विभागामध्ये लेख क्र. १ ते १० समाविष्ट आहेत. लेखाच्या पूर्वाधात डॉ. साळुंखे त्यांचा एखादा दुसरा अनुभव, किस्से, घटना, प्रसंग, निरीक्षण, नोंदवितात व शेवटी त्यावर भाष्य करतात. लेखांची शीर्षकेही मोठी अर्थबोधक आहेत. लेखनिहाय सारांश पुढीलप्रमाणे-

१.३.५.१ ‘मालक, हे आधी का सांगितलं नाहीत?’

प्रस्तुत पुस्तकातील हा पहिला लेख असून यामध्ये दोन किस्से कथन करून त्यावर डॉ. साळुंखे यांनी भाष्य केले आहे. एका मोठ्या उद्योगपतीच्या राजवाड्यासारख्या महालास एके दिवशी अचानक आग लागली. महालातील अमाप संपत्ती वाचविण्यासाठी त्याने नोकरांना आदेश सोडले. नोकरांनी धावाधाव करून बऱ्याच मौल्यवान गोष्टी महालातून बाहेर काढल्या. थोड्या वेळाने एक नोकर म्हणाला, “मालक, आता सगळा महाल ज्वालांनी वेढला आहे. आता काही वाचवणं शक्य नाही, काही महत्वाचं राहून तर गेलं नाही ना?” हे ऐकून मालक नखशिखांत हादरून गेला. अत्यंत भेदलेल्या अवस्थेत तो नोकरांना उद्देशून म्हणाला, “अरे, आमचा छोटा बाळ झोपलेला आहे ना!” हे ऐकून हताश झालेले नोकर डोळ्यात पाणी आणून मालकास म्हणाले, “मालक, हे आधी का सांगितलं नाहीत?” त्या क्षणी आगीतलं वाचवलेलं सगळं वैभवं मालकाच्या पायाशी होते. पण त्या वैभवाचा वारसदार असलेल्या बाळाला मात्र जगातली कोणतीही शक्ती वाचवू शकत नव्हती. मालकानं केवळ क्रम बदलला असता आणि आधी बाळाला आणायला सांगितलं असतं तर!- त्याच्या जीवनावर शोकांतिकेची कुऱ्हाड कोसळली नसती!

डॉ. साळुंखे यांच्या मते, व्यंगार्थाने पाहिलं तर आपणही त्या उद्योगपतीसारखं वर्तन वारंवार करतो. आपण साधनाच्या प्राप्तीसाठी जीवाची तारांबळ करता करता त्या साधनांद्वारे प्राप्त करायचं साध्यं कित्येकदा विसरून जातो, निदान त्याची हेळसांड करतो, यात मूळीच शंका नाही. पैसा हे अत्यंत महत्वाचं साधन आहे, हे कितीही खरं असलं, तरी ‘पैसा’पैसा’ करीत केवळ पैशामागं धावताना त्या पैशानं मिळवायचा निरामय आनंद आपण कितीदा तरी हरवून बसतो.

दुसरा एक किस्सा डॉ. साळुंखे यांनी सांगितला आहे. एका कुटुंबाच्या अमेरिकेतील नातेवाईकांनी कुटुंबातील छोट्या मुलीसाठी एक मौल्यवान देखणी बाहुली पाठविली. त्या मुलीच्या आईवडिलांनी ती सुंदर

बाहुली दिवाणखान्यातील काचेच्या कपाटात ठेवून त्यास कुलूप लावले. घरी येणारे जाणारे त्या बाहुलीचे कौतुक करायचे. आईवडिलांच्या प्रतिष्ठेचे प्रदर्शन मांडण्याचे एक साधन ती बाहुली झाली होती. परंतु ज्या बबलीसाठी बाहुली पाठविण्यात आली होती, ती बबली मात्र, त्या बाहुलीकडे आशाळभूतपणानं पहात, कपाटाच्या काचेवर हात फिरवत, बाहुलीला स्पर्श केल्याचा आभासात्मक आनंद घ्यायची.

वरील किस्सा नमूद करून डॉ. साळुंखे म्हणतात की बाहुलीशी बबलीनं खेळावं, खेळता खेळता ती जुनी व्हावी, तिची मोडतोड व्हावी, तिचा एकेक अवयव निखळावा, अशा रीतीने तिच्याशी खेळता खेळता तिच्याशी खेळण्याचं वयं ओलांडण्याच्या वेळी बबलीच्या बाहुलीचे बाहुलीपण संपून गेलेले असावं. पण ते संपण्यापूर्वी त्या बाहुलीनं बबलीचं खरंखुरं बालपण फुलवण्याचं काम पार पाडलेलं असावं!

या लेखातील दोन्ही किस्स्यांचे कथन केल्यानंतर डॉ. साळुंखे शेवटी मानवी जीवनातील वास्तवावर भाष्य करताना लिहितात, “आपण अनेकदा संपत्ती, सत्ता, प्रतिष्ठा या गोष्टींच्या मागं धावताना असं फुलण्यासाठी फुरसतच काढत नाही. जीवनात कितीतरी गोष्टीचं चांदणं पसरलेलं असतं, पण त्यात भिजण्यासाठी आपल्याला उसंतच मिळत नाही. माझ्यासारख्याच्या हातून हे घडलं ते घडलं- आता माझी सगळी धडपड आहे, ती भावी पिढ्यांचं चांदण्यात भिजायचं राहून जाऊ नये म्हणून!”. एक प्रकारे प्रस्तुत पुस्तक लेखनाचे प्रयोजन डॉ. साळुंखे यांनी इथे स्पष्ट केलं आहे. संपत्ती, सत्ता, पैसा, पद, प्रतिष्ठा वगैरे भौतिक गोष्टींचे कितीही महत्त्व असले तरी, केवळ त्यांच्या प्राप्तीसाठी आयुष्यभर धावाधाव करण्यात आपल्या जगण्यातील आनंदाचे असंख्य क्षण निसटून जातात. जगण्याचा अर्थ आणि आनंद मनमुराद अनुभवण्यासाठी साधनांचा उपयोग करा. मात्र साधनानांच साध्य मानू नका. आनंद, सौंदर्य हा अनुभवण्याचा, जगण्याचा, चैतन्याचा भाग आहे. प्रत्येक क्षण भरभरून जगा, अनुभवा, आनंदाच्या चांदण्यात न्हाऊन निघा, असा मौलिक संदेश डॉ. साळुंखे यांनी या लेखामध्ये दिला आहे.

१.३.५.२ मी ५९ व्या वर्षाऐवजी १९ व्या वर्षी कन्याकुमारीला जायला हवं होतं !

आपल्या वयाच्या प्रत्येक टप्यावर जगण्याचा मनमुराद आनंद घ्यावा. सृष्टीचा, निसर्गाचा, भोवतालचा उत्कट अनुभव घ्यावा. भविष्यात कधीतरी आनंद घेऊ म्हणून वर्तमान वाया घालवू नये, अशा आशयाचा विचार या लेखामध्ये मांडलेला आहे. डॉ. साळुंखे हे वयाच्या ५९ व्या वर्षी कन्याकुमारीला गेले. आपल्या मातृभूमीच्या दक्षिण सीमेवरील अखेरच्या बिंदूवर, समुद्रांच्या उतुंग लाटांमध्ये चिंबचिंब भिजताना ते शहारून गेले. पण त्यानंतर त्यांना असे वाटले की, हा आनंदानुभव आपण वयाचा १९व्या वर्षी घेतला असता तर गेल्या चाळीस वर्षात त्या रोमांचकारी अनुभवाची पावलोपावली साथ मिळाली असती. परिस्थिती प्रतिकूल असली तरीही, उत्कट इच्छाशक्ती, जीवनावरील प्रेम, जिज्ञासा यामध्ये थोडी वाढ केली असती तर आयुष्याच्या पहिल्या काही टप्यामध्येच हा अनुभव घेता आला असता. चार भौतिक गरजा कमी करून आपण जगण्यातील उत्कट, अलौकिक, निरामय आनंद घेऊ शकतो, याचे व्यावहारिक दाखलेही त्यांनी दिले आहेत.

त्यांच्या महाविद्यालयातील विद्यार्थिनी विषयीचा एक अनुभव त्यांनी नमूद केला आहे. त्यांच्या वर्गातील निम्या मुलींनी नदीचा महापूर पाहिलेला नव्हता, हे अत्यंत धक्कादायक होते. यामध्ये त्या स्वतः मुली, त्यांचे पालक, शिक्षक या साऱ्यांचीच चूक आहे, असे डॉ. साळुंखे यांना वाटते. कर्नाटकातील हंपी या विनयनगरच्या राजधानीच्या नगरीत गेल्यावर त्यांना स्वित्झर्लंडच्या विशीतल्या दोन मुली भेटल्या होत्या. हंपीमध्ये सायकली भाड्याने घेऊन त्या विविध स्थळांना भेटी देत होत्या. त्यांच्याशी आपल्या वर्गातील विद्यार्थिनींची तुलना करण्याचा मोह डॉ. साळुंखे यांना आवरला नाही.

एरिख फ्रॉम या मानसशास्त्रज्ञाच्या 'हू हॅव ऑर टू बी?' या पुस्तकामध्ये जगण्याच्या दोन पद्धती विशद केल्या आहेत. एक, एकामागोमाग एक या रीतीने असंख्य वस्तू हस्तगत करून त्यांवर आपली मालकी प्रस्थापित करणं. दोन, जीवनाचा खराखुरा आनंद घेत जीवन अनुभवं. बहुसंख्य लोक पहिल्या मार्गाने जातात आणि बरचसं कमावूनही खूप काही गमावतात, असे डॉ. साळुंखे यांना वाटते.

डॉ साळुंखे यांच्या मते, जीवन चांगल्या रीतीनं जगण्यासाठी साधन म्हणून वस्तूंची आवश्यकता असते. त्या वस्तू प्राप्त करण्यासाठी धडपडलंही पाहिजे. पण वस्तू साधन आहे, साध्य नव्हे, याचं भानही ठेवलं पाहिजे. आपण आपलं अनुभवविश्व किती संपन्न केले, आपल्याला सच्ची मैत्री किती मिळाली, आपण इतरांना किती जिव्हाळा दिला, यांसारख्या गोष्टींचा हिशोब करून आपल्या जीवनाची समृद्धी मोजावी. वस्तूसह वा प्रसंगी त्या वस्तूंच्या अभावीही जीवन उत्कटपणानं जगता येणं महत्वाचं आहे.

१.३.५.३ शक्य तितके पैलू ध्यानात घेऊन मतं बनवू या!

डॉ. आ.ह. साळुंखे यांनी 'शक्य तितके पैलू ध्यानात घेऊन मतं बनवू या!' या लेखामध्ये आपली विचारप्रक्रिया, निर्णयप्रक्रिया बनविण्याच्या दृष्टीने उद्बोधक विवेचन केले आहे. एडवर्ड डी बोनो नावाच्या लेखकाचे 'विचार कसा करावा, हे आपल्या मुलाला शिकवा' या नावाचे एक पुस्तक आहे. एखाद्या गोष्टीविषयी मत बनविताना तिचे सगळे पैलू ध्यानात घेतले नाहीत आणि तिच्या एखाद्याच पैलूवर लक्ष केंद्रित करून काही निष्कर्ष काढला तर तो चुकण्याची शक्यता आहे, हा प्रमुख मुद्दा लेखकाने मांडला आहे. आपली विचारप्रक्रिया निर्दोष बनविण्याचा मुद्दा समजावून सांगण्यासाठी त्यांनी पाण्याच्या उत्कलन बिंदूचे उदाहरण दिले आहे. समुद्रसपाटीपासून जसजसं अधिक उंच जावं तसतसं पाणी कमी तापमानाला उकळतं, हे ध्यानात न घेता- पाणी १०० अंश तापमानाला उकळतं या नियमानं सर्वत्र विचार करू लागलो तर निष्कर्ष चूकतो.

एखाद्या मुद्याविषयी मत बनविताना, किती काळजी घेणे आवश्यक असतं, याचं डॉ. साळुंखे यांनी अनुभवलेले एक उदाहरण दिलं आहे. विद्यापीठाच्या एका समितीचे अध्यक्ष म्हणून एका महाविद्यालयात ते गेले होते, तेंव्हा प्राध्यापकांच्या बैठकीमध्ये एक प्राध्यापक आक्रमक व असंबद्ध बोलत होते. हे पाहून प्रा. डॉ. साळुंखे नाराज झाले. परंतु संबंधित प्राध्यापकांना ब्रेन ट्यूमर झाल्याचे कळल्यावर त्यांना धक्का बसला.

आपण विविध व्यक्ती, संप्रदाय समूह, घटना, यांच्याबद्दल मतं बनविताना किती दक्षता घेतली पाहिजे, हे सांगताना डॉ. साळुंखे म्हणतात की, आपण अनेकदा वरवर पाहून, कुणाचे तरी ऐकून, एकांगी विचार

करून मतं बनवतो. एखाद्या व्यक्तीविषयी तिच्या शत्रूने दुष्टपणाने सांगितलेली गोष्ट खरी मानून आपण काही निर्णय घेतले तर ते अन्यायकारक ठरण्याची शक्यता असते. म्हणून मत बनविताना आणि त्या मतांना अनुसरून कृती करताना शक्य तितक्या बाजूंनी आधी विचार करावा. निर्णय घेताना योग्य ती खबरदारी घेणं, सावधगिरी बाळगणं, उतावीळपणा न करणं महत्त्वाचं आहे. आपला विवेक सदैव जागा असला पाहिजे. खऱ्या अन्यायाविरुद्ध लढताना, जो अन्याय नाही त्याच्यावर घाव घालण्याची चूक मात्र करायची नाही. एकंदरीत निर्दोष विचारप्रक्रियेचे स्वरूप व महत्त्व यांचे अत्यंत सोप्या भाषेत, व्यावहारिक उदाहरणे देऊन डॉ. साळुंखे यांनी विवेचन केलेले आहे.

१.३.५.४ नावाच्या नात्यापेक्षा हृदयाचं नातं जपणं महत्त्वाचं !

मानवी नातेसंबंधातील गुंतागुंत व त्यामधील, भावभावनांचे महत्त्व 'नावाच्या नात्यापेक्षा हृदयाचं नातं जपणं महत्त्वाचं!' या लेखामध्ये मांडले आहे. मानवी जीवन म्हणजे अक्षरशः असंख्य नात्यांची गूढ गुंफण. यातल्या प्रत्येक नात्याला माणूस काही तरी नाव देण्याचा प्रयत्न करतो. नात्याच्या प्रत्येक नावामुळे दोन माणसांच्या संबंधांची एक प्रतिमा आपल्या डोळ्यासमोर उभी राहते. व्यवहार चालण्यासाठी अशा नात्याला नाव देणं अपरिहार्य आहे. अशी नावं दिली नाहीत तर समाज जीवनात गोंधळ उडेल.

माणसा-माणसांतील नात्यांची स्थिती नदीसारखे असते. कधी कधी विशिष्ट नात्यामध्ये उत्कट भावना इतक्या उफाळून येतात की त्या मूळच्या नात्यांच्या सीमांचं उल्लंघन करून दूरदूर पसरतात. याउलट एखादं नातं इतकं कोरडं होतं की त्याला नातं कसं म्हणावं असा प्रश्न निर्माण होतो.

नात्याला नाव दिल्यामुळे संबंधित माणसाचं नातं एका चौकटीत बंदिस्त केलं जातं. नावामुळे नात्याचं बाह्यरूप कळतं पण हृदयाचं नातं मात्र कळतं नाही. हृदयाचं नातं हे नात्याच्या नावाशी ताडून पाहताना अनेकदा अतिव्याप्त वा अव्याप्त असू शकतं. हृदयाच्या नात्याला नावाच्या सीमेत बंदिस्त करू नये. एखाद्या व्यक्तीशी नावाप्रमाणे आपलं एकच नातं असू शकतं, असंही नाही; ते बहुपदरी असू शकतं, असे डॉ. साळुंखे यांनी प्रतिपादन केले आहे. यासंदर्भात त्यांनी पत्नीच्या नात्याचा उल्लेख केला आहे. पत्नी ही नात्याच्या नावाप्रमाणे आपली पत्नी असतेच, पण काही प्रसंगी ती बहिणीची माया देते, आईप्रमाणं वात्सल्याचा वर्षाव करते. कधी ती आपल्या वात्सल्याचा विषयही होऊ शकते. कवी कालीदासाच्या, 'मेघदूत' या काव्याचा नायक असलेला यक्ष आपल्या पत्नीचा उल्लेख 'बन्धु' या शब्दानं करतो. ज्या व्यक्तीशी भावनांचे बंध जुळलेले असतात, ती बन्धु-मग ती कुणीही असो.

व्यावहारिक पातळीवर नाती सांभाळत असतानाच, आपल्या नात्याला नावाच्या कुंपणापलीकडे न्यायला हवं, असे डॉ. साळुंखे यांना वाटते. उत्कट भावनेनं बनलेल्या नात्याला अनामिकच राहू द्यावं. परस्परांच्या हृदयाचं प्रत्येक स्पंदन ओळखू शकण्याइतकी निर्मळ, पारदर्शक माणसे बाह्यतः कोणत्याही नात्याने एकमेकांशी जोडलेली नसतात. आपण आपली नावाची नाती सांभाळत असतानाच किंवा ती सांभाळण्यापेक्षाही, अंतरंगाची नाती सांभाळावी हेच निकोप आनंदाचे उगमस्थान होय, असे डॉ. साळुंखे म्हणतात. मानवी नातेसंबंधावर या लेखामध्ये मौलीक भाष्य केलेले आहे.

१.३.५.५ मृत्यूच्या एकेका घावाबरोबर जगण्याची इच्छा हजारो पटींनी उफाळते !

प्रस्तुत लेखामध्ये माणसाच्या जिवंत राहण्याच्या, टिकून राहण्याच्या, नव्या रुपात तरारून येण्याच्या, आदिम प्रेरणेचे विवेचन डॉ. आ.ह. साळुंखे यांनी केले आहे, 'जिजीविषा' म्हणजे जगण्याची, जिवंत राहण्याची, आपलं अस्तित्व टिकवून ठेवण्याची इच्छा प्रत्येक सजिवाच्या पेशीपेशींमध्ये उत्कटतेने वसत असते. आपल्या साक्षात देहाच्या अस्तित्वानं जगता आलं नाही तरी, निदान आपल्या संततीच्या अथवा आणखी अशाच एखाद्या रूपाने आपले अस्तित्व टिकविण्याचा प्रयत्न प्रत्येक सजीव करित असतो. मृत्यूचं आणि जीवनाचे एक तुंबळ युद्ध सतत चाललेले असते. परंतु मृत्युचे अनंत घाव झेलून, पचवून जीवन नव्या रूपानं सतत तरारून फुटण्याचा आटोकाट प्रयत्न करित असते, डॉ. साळुंखे म्हणतात. ते आपल्या मताच्या पुष्टर्थ झाडांचे उदाहरण देतात. एखाद्या झाडाचा बुंधा जमिनीपासून वीतभर भाग ठेवून तोडला तर थोड्याच दिवसात त्या झाडाची 'जिजीविषा' उफाळून येते. जिथे झाडाचा एक बुंधा होता. तेथे आता अनेक फुटवे फुटल्याचं एक हृदयंगम दृश्य दिसू लागते. अधिक फुटव्यांच्या रूपानं तरारून वाढणारे हे झाड जणू काही आपल्यावर घाव घालणाऱ्या कुऱ्हाडीला आव्हान देत असते.

प्राचीन भारतीय साहित्यातील 'रक्तबीज' नावाच्या एका असुराची कथा डॉ. साळुंखे यांनी नमूद केली आहे. 'रक्तबीज'या असुराच्या शरीरावर कुणी घाव घातला तर त्याच्या सांडलेल्या रक्ताच्या प्रत्येक थेंबापासून त्याच्यासारखा एक नवा योद्धा निर्माण होत असे. डॉ. साळुंखे यांना ही कथा प्रतिकात्मकदृष्ट्या फार महत्त्वाची वाटते. युद्धात त्याचा मृत्यू झाला, तर त्याच्यापासून प्रेरणा घेऊन आपल्या ध्येयाच्या दिशेने झेपावणारे असंख्य योद्धे निर्माण होत असत, असा याचा अर्थ होतो. पांडुपुत्र भीमाविषयीच्या एका कथेचाही उल्लेख डॉ. साळुंखे यांनी केला आहे. युद्धामध्ये कधी भीमाची पाठ जमिनीला लागली की, त्याच्या अंगात हजारो हत्तींचं बळ संचारत असे. स्वाभाविक वाढलेल्या या सामर्थ्यामुळे तो शत्रूचा सहजच धुव्वा उडवू शकत असे.

वरील कथा अवैज्ञानिक असल्या तरी त्यांच्यामधील सूचित अर्थ खूप मार्गदर्शक ठरत असतो. झाडाचा बुंधा, रक्तबीज व भीमाची कथा या उदाहरणामधून सजीवांची जीवन प्रेरणा किती चिवट असते, आपले अस्तित्व टिकविण्यासाठी त्यांची प्रबळ इच्छाशक्ती हजारो पटींनी कशी उफाळून येत असते, हे डॉ. साळुंखे यांनी प्रभावीपणे पटवून दिले आहे .

१.३.५.६ पानगळ आलेली झाडं आपल्यामधलं चैतन्य जपून ठेवतात!

निसर्ग आपणास खूप काही शिकवत असतो. वृक्षाची पानगळ व त्यानंतरची कोवळी पालवी पाहून माणसाच्या मनातही निराशेवर मात करण्याची, चैतन्याची, उत्साहाची, उर्मीची नवी पालवी फुटावी, असा दृष्टिकोन या लेखातून डॉ. साळुंखे यांनी मांडला आहे.

यासंदर्भात डॉ. साळुंखे यांनी त्यांचे अनुभव कथन केले आहेत. यवतमाळ जिल्ह्यात मार्च महिन्यात प्रवास करित असताना त्यांना पानगळ झालेले अनेक वृक्ष दिसले. तर काही झाडांवर पानगळीनंतर कोवळी पालवी फुटली होती. पळसाच्या झाडाला लालबुंद फुले यायला सुरुवात झाली होती. रखरखीत वातावरणात

सूर्यानिं ओकलेली ती आग अंगावर झेलताना, तापलेल्या जमिनीचे चटके सोसत असताना, या झाडांची 'मनस्थिती' नेमकी कशी असेल ? हा आणि यासारखे काही व्याकूळ, अस्वस्थ करणारे प्रश्न डॉ. साळुंखे यांना पडतात. या प्रश्नांची उत्तरेही त्यांनीच पुढे दिली आहेत. झाडे सजीव असल्याने एवढे तीव्र आघात पचवताना त्यांचा जीव पिळवटून येत असेल. तरी देखील त्यांच्या अंतर्गामी जीवनावरची एक उत्कट निष्ठा अत्यंत चिवटपणानं अस्तित्वात आहे. आपल्यामधलं चैतन्याची बीज या लाव्हारसातही टिकवून ठेवायचं, असा त्यांचा निर्धार आहे. बाहेरची पानं सुकून-गळून गेली तरी आतली जगण्याची उर्मी त्यांनी आटू दिली नाही. ही झाडे बाहेरून प्रेतवत दिसत असली तरी त्यांच्या आतून जिवंतपणाच्या, जगण्यावरील प्रेमाच्या लाटा उफाळून येण्याच्या बेतात आहेत. वठल्याप्रमाणे दिसणाऱ्या त्यांच्या फांदया फांद्यावर थोड्याच दिवसात कोवळ्या पालवीच्या रूपानं त्याचं जीवनावरचं प्रेम व्यक्त होणार आहे, असे डॉ. साळुंखे नमूद करतात.

डॉ. साळुंखे यांना ही सगळी झाडं त्यांचीच प्रतिबिंब वाटतात. त्यांच्याही मनाला कधीतरी निराशेने, वैफल्याने, दुःखाच्या अनुभवाने ग्रासलेलं असतं. शिशिर ऋतूमधल्या पानगळ झालेल्या वृक्षाप्रमाणे मन निरस, अर्थहीन, व्याकूळ, खिन्न, एकाकी, दुःखी झालेलं असतं. अशा वेळी पानगळीनंतर पुन्हा कोवळी पालवी धरणारी ही झाडे त्यांना नवी ऊर्जा देतात. साताऱ्याच्या लालबहादूर शास्त्री महाविद्यालयाला लागून असलेल्या पिंपळाच्या झाडाची आठवण त्यांनी नमूद केली आहे. दरवर्षी या झाडाची पानगळ होते आणि बघता बघता ते अंगावर कोवळी पाने धारण करते. त्याच्या अंगावरची नवी पालवी पाहून प्रत्येक वेळी डॉ. साळुंखे यांच्या निराश झालेल्या मनालाही एक नवी पालवी फुटली आहे. मृत्यूच्या गर्तेतून जीवनाकडे झेपावण्याची प्रेरणा मिळाली आहे.

निसर्गाचे डोळस निरीक्षण, वाचन केल्यास आपल्याला खूप काही शिकायला मिळते. जगण्याला नवी प्रेरणा ऊर्जा मिळते. पानगळीतही आपलं चैतन्य जपून ठेवत नव्या कोवळ्या पालवीच्या रूपाने प्रकटण्याची उत्कट जीवननिष्ठा जपावयास हवी, हा भाव या लेखामधून आविष्कृत झाला आहे.

१.३.५.७ आपली फुलण्याचीही आणि फुलवण्याचीही क्षमता ओळखू या!

आपल्या स्वतःमधील क्षमता ओळखून त्यांचा विकास केला पाहिजे असा दृष्टिकोन देणारा हा एक महत्त्वपूर्ण लेख आहे. या लेखामध्ये डॉ. साळुंखे यांनी संगमनेरच्या शिबिरातील त्यांचा एक अनुभव कथन केला आहे. 'व्यक्तिमत्त्व विकास' या विषयावरील शिबिरामध्ये काही तरुण सहभागी झाले होते. 'आपण आपलं जीवन कष्टपूर्वक, निकोप आनंदानं भरावं, स्वतःला आणि इतरांनाही फुलवावं' अशा आशयाचे विचार डॉ. साळुंखे यांनी प्रारंभी मांडले होते. प्रश्नोत्तरावेळी रवीन्द्र नावाच्या एका युवकाने विचारले, "सर, खेड्यातली मुलं स्वतः फुलण्याचीच मारामार, अशा स्थितीत आम्ही इतरांना काय फुलविणार?" डॉ. साळुंखे यांनी त्या युवकास विचारपीठाजवळ बोलावून घेतले आणि मघाशी उच्चारलेली दोन इंग्रजी वाक्ये पुन्हा म्हणून दाखवणार का, असे विचारले. त्याने नकार दिला. If you think you can. If you cannot You cannot. ही ती दोन वाक्ये. त्या तरुणास प्रोत्साहन व आत्मविश्वास दिल्यावर त्याने प्रयत्नपूर्वक ती वाक्ये उच्चारली. इतकेच नाहीतर इतरांनाही आपण इंग्रजी शिकवू शकतो, असा विश्वास त्याने व्यक्त केला. आपली

क्षमता ओळखण्यापूर्वीचा मनुष्य आणि ओळखल्यानंतरचा मनुष्य यामध्ये केवढं अंतर असतं, हे या उदाहरणावरून स्पष्ट होते, असे डॉ. साळुंखे म्हणतात. जीवनात यशस्वी होण्यासाठी आपला दृष्टिकोनच महत्वाचा असतो, निर्भयतेमुळे आत्मविश्वास मिळून यश लाभतं, तर भीतीमुळे आत्मविश्वासाचं खच्चीकरण होऊन अपयश पदरी येतं असे प्रतिपादन डॉ साळुंखे यांनी केले आहे.

१.३.५.८ कितीही फुललो, तरी आणखी फुलण्याला वाव असतोच!

मानवी विकासाला, फुलण्याला कोणत्याही सीमा नसतात, हा विचार प्रस्तुत लेखामधून अत्यंत प्रभावीपणे मांडला आहे. हेगेल (१७७०-१८३६) या तत्त्ववेत्त्याने आपल्या 'लॉजिक' (तर्कशास्त्र) या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेमध्ये प्लेटो या ग्रीक तत्त्ववेत्त्याविषयी एक नोंद केली आहे. या नोंदीनुसार प्लेटोने आपल्या 'रिपब्लिक' या ग्रंथांचे सातवेळा पुनर्लेखन केलं होतं. प्लेटोविषयीच्या या कथेतून सूचित होते की, अधिकाधिक परिपूर्णतेच्या दिशेन प्रवास करू इच्छिणाराकडे किती चिकाटी असली पाहिजे.

मम्मट या संस्कृत काव्यशास्त्रकारानं शक्ती, निपुणता आणि अभ्यास हे घटक काव्यनिर्मितीचे कारक घटक म्हणून सांगितले आहेत. शक्ती म्हणजे प्रतिभा. निपुणता म्हणजे सृष्टीचं निरीक्षण, विविध शास्त्रग्रंथांचे अध्ययन, इतरांच्या साहित्याचे वाचन, अशा मार्गाने केलेला व्यासंग. केवळ प्रतिभा आणि व्यासंग यांच्या जोरावर काव्यनिर्मिती होत नाही तर काव्यज्ञ लोकांच्या सल्ल्यानं केलेल्या अभ्यासाची जोड त्यासाठी हवी. अभ्यास म्हणजे सराव अथवा गोष्ट पुनः पुन्हा करणं होय. आपल्या प्रतिभेच्या आणि व्यासंगाच्या बळावर आपण केलेले लेखन जाणकारांना दाखवून त्यांचा सल्ला घ्यावा, त्यांच्या सूचनांची दखल घ्यावी, इतरांचं मार्गदर्शन आणि आपलं चिंतन यांच्याद्वारे आपल्या मूळच्या लेखनात योग्य आणि आवश्यक ते बदल करावेत. परिपूर्तीच्या दिशेने आपला प्रवास अखंड चालू ठेवावा, असे डॉ. साळुंखे म्हणतात.

आपल्या जीवनाच्या फुलण्याच्या बाबतीत डॉ. साळुंखे यांनी एक महत्वाचे भाष्य केले आहे. त्यांच्या मते, आपण कितीही फुललो तरी आणखी फुलण्याला वाव असतोच. आणखी फुलता येणार नाही असं कधी वाटू लागलं, तर ती फुलण्याची परिसीमा नसते; तो आपल्या विकासाचा पूर्णविराम असतो. आपल्या अधिक फुलण्याच्या प्रक्रियेचा मृत्यू असतो! डॉ. साळुंखे यांनी विश्वकोशातील नोंद लेखनासंदर्भातील एक घटना येथे नमूद केली आहे. आपले लेखन परिपूर्ण होण्याच्या दृष्टीने जाणकारांचा सल्ला कसा महत्वाचा असतो व असा सल्ला आपण सकारात्मकपणे का घेतला पाहिजे, यावर सदर घटना प्रकाश टाकते.

१.३.५.९ पानांआड दडलेल्या फुलांचा सुगंध वारा बनून पसरवू या.

या लेखामध्ये डॉ. आ. ह. साळुंखे यांनी वारणानगर येथील एका घटनेचा उल्लेख करून उपेक्षित, वंचितांच्या, जीवनकार्यांचे मोल व गौरव करण्याची गरज अधोरेखित केली आहे. वारणानगर येथे एका व्याख्यानासाठी डॉ. साळुंखे गेले होते. व्याख्यानांतर दुसऱ्या दिवशी सकाळी परतीच्या वेळी तेथील संस्थेच्या एका कार्यकत्याने बागेतले एक टपोरे फूल हातावर ठेवून डॉ. साळुंखे यांना निरोप दिला. त्या कार्यकत्याने फुलझाडाच्या दर्शनी फुलास हात न लावता पानाआड दडलेले एक सुंदर, सुगंधी फूल जाणीवपूर्व निवडले होते. हा प्रसंग डॉ. साळुंखे यांनी आपल्या स्मृतिकोशात हळूवारपणे जपून ठेवला.

पुढे विट्याजवळच्या रेणावी नावाच्या छोट्या गावी एका ग्रामीण साहित्यसंमेलनासाठी डॉ. साळुंखे गेले होते. तेथे शहाबाई यादव नावाच्या ७०-८० वर्षांच्या निरक्षर कवयित्रीच्या नावे चंद्रकांत देशमुखे या अंधकवींना पुरस्कार दिला. शहाबाईंच्यामध्ये कवित्वाचे विलक्षण सामर्थ्य होते. एका कविसंमेलनामध्ये त्यांना अनादराची वागणूक मिळाली. तेव्हा शहाबाईंनी तिथल्या तिथे लोकगीतावर एक कविता उत्स्फूर्तपणे सादर करून वाहवा मिळविली होती. या घटनेचा उल्लेख करून डॉ. साळुंखे म्हणतात, शहाबाई यादव आणि चंद्रकांत देशमुखे मला त्या पानाआड दडलेल्या फुलासारखेच वाटले. आपल्या समाजात कितीतरी कर्तबगार लोक योग्य सन्मानाला पारखे झालेले असतात. पानाआड दडलेल्या अशा प्रतिभा उजेडात आणण्याचं काम केले पाहिजे. केवळ मोजक्या व्यक्ती अत्युच्च शिखरासारख्या मोठ्या झाल्यामुळं सगळ्या समाजाची उंची खऱ्या अर्थाने वाढत नाही. प्रत्येक व्यक्तीची प्रतिभा फुलली पाहिजे. प्रत्येक व्यक्तीचं छोटं- छोटं का होईना जे काही योगदान असेल त्याची दखल घेतली गेली पाहिजे, त्याचं कौतुक केलं पाहिजे. पानाआड दडलेल्या अशा प्रतिभा समाजापुढे आणल्या, तर त्यामुळे समाजाच्या एकूण निर्मितीमध्ये कितीतरी भर पडेल. छोट्या छोट्या माणसांची उंची थोडी थोडी वाढण्याला अल्पसं, पण अंतःकरणपूर्वक प्रोत्साहन दिलं, तर आपला समाज खऱ्या अर्थानं प्रतिभाशाली ठरेल

१.३.५.१० मरणापासून पळणं म्हणजे जीवनापासूनच पलायन!

सॉक्रेटीस या ग्रीक तत्त्ववेत्त्याची मृत्यूला सामोरे जाण्याची निर्भयता, तत्त्वनिष्ठा, जीवननिष्ठा यांची उत्कट कहाणी डॉ साळुंखे यांनी या लेखामध्ये विशद केली आहे. चार्वाक व सॉक्रेटीस यांचा खूप मोठा प्रभाव डॉ. साळुंखे यांच्यावर आहे. सॉक्रेटीस हा तत्कालीन अथेन्समधील विद्वानांपेक्षा आपल्याकडे अधिक शहाणपण आहे, असे मानत होता. त्याला आपल्या अज्ञानाचं भान होतं व हेच त्याचं इतर विद्वानांकडे नसलेलं शहाणपण होत. ज्ञान-अज्ञानाच्या बाबतीत त्याची ही नम्र आत्मपरीक्षणाची भूमिका महत्त्वाची आहे. आपल्या ठिकाणचा अज्ञानाच्या अंधाराचा एकएक अणू रेणू ज्ञानाच्या प्रकाशाचं क्षीण करण्याची प्रक्रिया आपण आपल्या अंतर्दुर्गामी सतत चालू ठेवली पाहिजे, हा धडा सॉक्रेटीसपासून आपण शिकला पाहिजे.

सॉक्रेटीस हा तरुणांना प्रश्न विचारण्यास, विचार करण्यास प्रवृत्त करून तरुणांची माथी भडकावतो, धर्माची चिकित्सा करतो, देवदेवतांची उपेक्षा करतो वगैरे आरोप ठेवून अथेन्सच्या प्रशासनाने त्याला बहुमतानं मृत्युदंडाची शिक्षा ठोठावली. काही काळ तुरुंगात ठेवून व नंतर विषाचा प्याला देऊन त्याची जीवनज्योत विझवून टाकण्यात आली. आपल्या विवेकाला पटणाऱ्या सिद्धांतासाठी त्यानं मरण पत्करलं. मृत्यूला तो निडरपणे व तत्त्वनिष्ठेने सामोरा गेला, त्यामुळे त्याच्याविषयी आदर द्विगुणीत होतो. सॉक्रेटीसला मृत्युदंडाची शिक्षा ठोठावण्यात आल्यानंतर त्याला तुरुंगात ठेवण्यात आलेलं असताना त्याच्या क्रिटो नावाच्या मित्राने त्याच्यासाठी तुरुंगातून पळून जाण्याची योजना आखली. पण त्यानं साफ नकार दिला. न्यायालयानं दिलेला निर्णय चुकीचा आहे हे खरं आहे, तरीही तो निर्णय कायद्याने स्थापित केलेल्या न्यायालयानं दिलेला असल्यामुळे त्याचं पालन करणं हे एक नागरिक म्हणून माझं कर्तव्य आहे, असं त्यानं म्हटलं. पळून जाऊन जीव वाचवण्यापेक्षा आपल्या भूमिकेशी एकनिष्ठ राहून त्यानं मरण पत्करलं. याचा अर्थ त्यानं मरण पत्करून

आपलं जीवनावरचं प्रेम व्यक्त केलं. मरणापासून पळणं म्हणजे जीवनापासूनच पलायन! असे डॉ. साळुंखे यांचे मत आहे.

१.४ समारोप

डॉ. आ. ह. साळुंखे हे धर्मसंस्कृतीचे चिकित्सक संशोधक, विश्लेषक आहेत. त्याचप्रमाणे, चिंतनशील, ललित साहित्यिकही आहेत. शोषणमुक्त विवेकी, न्यायी समाज निर्माण व्हावा हे त्यांचे स्वप्न आहे. त्यासाठी त्यांनी विपूल संशोधनपर, वैचारिक लेखन करित समाजसंस्कृतीची पुनर्मांडणी केली आहे. अर्थात हे सारे काम अत्यंत गंभीरपणे करित असताना त्यांचे जीवनावरील उत्कट प्रेम, हळूवार संवेदना, मर्मज्ञ सौंदर्यदृष्टी, सूक्ष्म डोळस निरीक्षण, जीवन समरसून जगण्याची, आनंदाच्या कारंज्यामध्ये चिंब भिजण्याची अनिवार लालसा यांमुळे त्यांच्या लेखनात, लालित्याची किनार व तत्त्वचिंतनाची वीण प्राप्त झाली आहे, 'चांदण्यात भिजायचं राहून जाऊ नये, म्हणून!' या ललितलेखसंग्रहामध्ये जीवनाला उन्नत, सुंदर, प्रगल्भ, आनंदमय करण्यासाठीच्या हितगोष्टी त्यांनी मोठ्या आस्थेने व शैलीदार पद्धतीने कथन केल्या आहेत. जीवन जगताना आपले प्राधान्यक्रम प्रथमतः निश्चित करावेत. सत्ता, संपत्ती, पद, प्रतिष्ठा वगैरेंच्या मागे धावताना कितीतरी गोष्टींच्या 'चांदण्यात भिजायचं राहून जाऊ नये' म्हणून त्यांनी वाचकांशी हृदयसंवाद साधला आहे. त्यांच्या लेखांची शीर्षकेही मोठी अर्थबोधक आहेत. लेखांचा सार शीर्षकांमध्ये सामावलेला असून त्यांना एक प्रकारे सुविचारवजा अवतरणक्षमता प्राप्त झालेली आहे. निर्णयप्रक्रियेत अनेक पैलू ध्यानात घेण्याचे महत्त्व, अंतरंगाच्या नात्यांचे शब्दातीत मोल, जिजीविषावृत्ती, प्रतिकूलतेनंतरही पुन्हा कोवळ्या पालव्यांच्या रूपात फुटून जीवनावरचे अथांग प्रेम व्यक्त करणं, आपल्या फुलण्याच्या आणि फुलविण्याच्याही क्षमता ओळखणं, अमर्याद, असीम फुलत राहणं, यांसारख्या विचारांची हळूवार पेरणी डॉ. साळुंखे यांनी शब्दाशब्दांमधून केली आहे. जीवनाचे अनेक पैलू ध्यानात घेऊन, स्वतः सर्वांगाने फुलत-इतरांना फुलवत आनंदाच्या चांदण्यात भिजण्याचा अनुभव घेण्याची जीवनदृष्टी डॉ. साळुंखे यांनी दिली आहे. विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वामध्ये व जीवनदृष्टीमध्ये बदल घडविण्याचे सामर्थ्य प्रस्तुत लेखनामध्ये आहे.

१.५ प्रश्नोत्तरे

१.५.१ वस्तुनिष्ठ बहुपर्यायी प्रश्न.

१. एरिख फ्रॉम या मानसशास्त्रज्ञाचे कोणते पुस्तक जगण्याच्या पद्धतीवर भाष्य करते ?

अ) सेपियन

ब) टू हॅव ऑर टू बी ?

क) इंटरप्रिटेशन ऑफ ड्रीम्स

ड) द सायकॉलॉजी ऑफ एव्हरीडे लाईफ

२. 'विचार कसा करावा, हे आपल्या मुलाला शिकवा' या पुस्तकाचे लेखक कोण आहेत ?

अ) व्हॉल्टेअर

ब) जॉन ड्युई

क) एडवर्ड डी बोनो ड) देकार्त

३. डॉ. आ. ह. साळुंखे यांनी मानवी नात्यांची तुलना कोणाशी केली आहे ?

- अ) नदी ब) पाऊस क) समुद्र ड) झाड
४. 'मेघदूत' या काव्यातील यक्षाने आपल्या पत्नीचा उल्लेख कोणत्या शब्दाने केला आहे ?
अ) सखी ब) जयती क) कामिनी ड) बन्धु
५. जिवंत राहण्याच्या, जगण्याच्या, आपले अस्तित्व टिकवून ठेवण्याच्या इच्छेस काय म्हणतात ?
अ) जिजीविषा ब) विजिगीषा क) उर्मी ड) जीवनासक्ती.
६. रक्ताच्या प्रत्येक थेंबापासून त्याच्यासारखा नवा योद्धा निर्माण होणाऱ्या कोणत्या असूराची कथा प्राचीन भारतीय साहित्यात आली आहे ?
अ) हिरण्यकश्यपू ब) बळी क) रक्तबीज ड) महिषासूर
७. प्लेटोने कोणत्या ग्रंथाचे सात वेळा पुनर्लेखन केले होते !
अ) लॉजिक ब) रिपब्लिक क) सोशल कॉन्ट्रॅक्ट ड) पॉलिटिक्स
८. प्राचीन काळातील ग्रीकधील महान तत्त्ववेत्ता कोण ?
१) सॉक्रेटीस ब) कार्ल मार्क्स क) रसेल ड) हेगेल
९. मम्मटाने काव्यनिर्मितीसाठी कोणते घटक आवश्यक असल्याचं म्हटलं आहे ?
अ) शक्ती (प्रतिभा) ब) निपुणता
क) अभ्यास ड) अ,ब,क मधील सर्व बरोबर
१०. नावाच्या नात्यापेक्षाही कोणती नाती सांभाळावीत, असे डॉ. आ. ह. साळुंखे यांना वाटते ?
अ) जोडलेली ब) अंतरंगाची क) रक्ताची ड) अनौपचारिक
- उत्तरे-१) टू हॅव ऑर टू बी ? २) एडवर्ड डी बोनो ३) नदी ४) बन्धु
५) जिजीविषा ६) रक्तबीज ७) रिपब्लिक ८) सॉक्रेटीस
९) अ,ब,क मधील सर्व पर्याय बरोबर १०) अंतरंगाची

१.५.२ दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. 'मृत्यूच्या एकेका घावाबरोबर' व 'पानगळ झालेली झाडं' या लेखांमधून जीवनाविषयी कोणते विचार व्यक्त झाले आहेत ?

उत्तर- मुद्दा क्र. १.३.५.५ व १.३.५.६ यामध्ये उत्तराचा आशय समाविष्ट आहे. त्याआधारे उत्तर तयार करा.

१.५.३ लघुतरी प्रश्न

१. डॉ. आ. ह. साळुंखे यांनी नावाच्या नात्यापेक्षा हृदयाचं नातं जपणं महत्वाचे आहे, असे का म्हटले आहे, ते सविस्तर सांगा.

उत्तर – मुद्दा क्र- १.३.५.४ मध्ये उत्तराचा आशय आलेला आहे, त्याआधारे उत्तर तयार करा.

१.६ सरावासाठी प्रश्न

१.६.१ दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. जीवन उत्कटपणाने जगण्याचे कोणते पैलू डॉ. आ. ह. साळुंखे यांनी सांगितले आहेत?

१.६.२ लघुतरी प्रश्न

१. डॉ. आ. ह. साळुंखे यांच्या मते, एखाद्या विषयावर मत बनविताना कोणती काळजी घ्यावी?

१.७ उपक्रम

डॉ. आ.ह. साळुंखे यांचे 'तुझ्यासह आणि तुझ्याविना' हे पुस्तक वाचून त्याचे परीक्षण करा.

१.८ अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रंथ

१. चौगुले वि. शं.- ललितगद्य ते मुक्तगद्य, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई.
२. घुले इंद्रजित, साळुंखे अमृत (संपा) - आ. ह. (आ.ह. साळुंखे विचारग्रंथ), शब्दशिवार प्रकाशन, मंगळवेढा.
३. गायकवाड प्रशांत - सत्य असत्याशी मन केले ग्वाही, लोकायत प्रकाशन, सातारा
४. गायकवाड प्रशांत (संपा) - विचारप्रवर्तक मुलाखती, लोकायत प्रकाशन, सातारा.

